

Курсистка в модерному місті кінця XIX – початку XX ст.: очікування і реалії

Метою даної доповіді є з'ясування умов та реконструкція обставин повсякденного буття слухачок вищих жіночих курсів Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст.

«Була на сьомому небі від радості в момент, коли прийшло повідомлення про зарахування на медичне відділення Київських вищих жіночих курсів», – записала в автобіографії С. Бруштейн [17, 37]. З гордістю, що їде до храму науки, залишила рідне містечко в Курській губернії Г. Сафронова [17, 55]. Отже, охоплені сумбурним потоком почуттів радості, щастя, страху, гордості, більшість курсисток поспішали до навчального закладу.

Перебування в академічному закладі та новому місті викликало сильні враження в недосвідченій провінційній молоді, якій складно було на перших порах призвичаїтися до нових умов. Особливо непросто давалася «петербурзька самотійність». Захоплення столицею змінювалося самотністю в чужому найманому помешканні, що породжувала ностальгію за рідним домом. Як згадувала Ю. Фаусек із Керчі: «Санкт-Петербург – величезне незнайоме місто стискало кам'яними будинками, ніби лецатами» [18, 1].

Проте трудові навчальні будні, де основним було відвідування занять, допомагали подолати негативні емоційні переживання. «З побожністю сиділа і слухала славетну професуру», – так характеризувала свій настрій курсистка Санкт-Петербурзьких курсів Н. Суровцова [19, 40]. «Бестужевка» О. Синакевич «заповзято відвідувала лекції» [20, 8]. Приїхавши до Києва, старанно відвідувала лекції на Вищих жіночих курсах і С. Бруштейн. Поглинули та приголомшили враження перших днів юну провінціалку Ю. Фаусек: лекції, студентки, розмови, книжки, столичні вулиці та оточуючі люди. С. Лейтман зазначила в автобіографії, що під час навчання на Київських вищих жіночих курсах цінувала можливість працювати та проводити час цікаво і продуктивно у великому культурному центрі [17, 46].

Значно легше адаптувалися до нових реалій життя місцеві курсистки. Не відчувала себе «загубленою» серед багатолюдного натовпу слухачок петербурженка, випускниця гімназії Стоюніної О. Синакевич: навколо були «свої», а при зустрічах забувала, що вона новоприбула [20, 13]. Легко було й корінній киянці, випускниці міністерської гімназії З. Тулуб, що після закінчення школи вступила на історико-філологічне відділення Київських вищих жіночих курсів.

Адміністрація навчальних округів та організатори курсів відзначали ретельне відвідування лекцій і виконання всіх навчальних вимог слухачками. За бажанням, слухачки Київських вищих жіночих курсів відвідували приватні лекції професора В.Б. Антоновича з антропології, географії та етнографії України. М. Беренштам-Кістяківська згадувала: «Що ці лекції читано без дозволу начальства, тобто нелегальним порядком, то про них старалися не казати стороннім особам. Весь час, поки їх читано, не було ніякого «провалу» чи то розслідування» [22, 207]. Окремі курсистки, як, приміром, К. Рудинська із Чернігівщини, навчалися з великим ентузіазмом, завзято. Життєве кредо дівчини на період вищої школи – тільки навчатися й думати про науку. У наполегливої курсистки навіть не залишалося часу на читання тогочасного кумира молоді Л.М. Толстого. На IV курсі К. Рудинська настільки захопилася неорганічною хімією, що асистент відомого професора О.М. Бутлерова звернув на неї увагу, а її самостійні наукові студії опублікували в працях Академії наук [18, 109].

Більшість курсисток у спогадах відзначила завчасний прихід на заняття. З 9 год ранку з усіх кінців міста у проливний дощ та жорстокі морози поспішало до приміщення курсів молоде жіноче товариство. На Московських вищих жіночих курсах В.І. Гер'є лекції читалися з 10 до 12 год у великій залі Політехнічного музею з хорами (звідки за курсистками спостерігала допитлива публіка). Опівдні до музею запускали відвідувачів, а слухачки переходили в більш зручну та теплу залу вчених зібрань.

Певний час у закладах проводилися заняття у вечірні години в орендованих приміщеннях. Так, на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах до середини 80-х років XIX ст. лекції читали у дві зміни через нестачу приміщень: з 9 до 16 год для фізико-математичного відділення, опісля – для історико-філологічного [18, 15]. Великий контингент молоді, що бажала слухати лекції окремих столичних професорів (Платонова, Введенського, Сперанського), змушував курсисток займати місця за кілька годин до початку. Одна з них, Н. Суровцова зазначала: «Кладеш на стіл записочку, а інші столи вже білють від міток тих, що прийшли раніше» [19, 44]. Курсистки вважали це ознакою популярності викладача. Аудиторія іноді настільки наповнювалася слухачками, що професор ледве пробирався до кафедри. Хто запізнювався, часто слухав стоячки. Досить неординарно починався навчальний день на столичних курсах Лесгафта, де о 8 год ранку була гімнастика і тільки потім розпочиналися серйозні заняття. На перервах у навчальних закладах ділилися враженнями від лекцій професорів, деякими захоплювалися, інших критикували.

Зазвичай курсистки організовували товариські гуртки, учасниці яких разом навчалися та спілкувалися, готувалися до семінарів, опрацьовували літературу, надавали один одному допомогу. Для невпевнених у собі, особливо першокурсниць та дівчат із домашньою освітою, входження до однієї з таких мікрогруп давало відчуття колективізму, упевненості, сприяло виявленню та реалізації власного потенціалу. Проте, слід зазначити, навчальна адаптація та включення до товариських гуртків відбувалися досить складно. Курсистки різнилися соціальним походженням та матеріальним достатком, а отже, рівнем шкільної підготовки, виховання, ціннісними орієнтирами, звичаями та манерою поведінки. Зокрема, Є. Дьяконова, столична курсистка з провінційного Ярославля, похмуро сприйняла справедливі зауваження першокурсниць щодо підготовленого нею реферату, який ті оцінили як «переписування статті Кавеліна». Дівчина звинувачувала невдалий навчальний гурток та невідповідні знайомства [24, 276]. Природна

допитливість та прагнення до самовдосконалення спонукали курсисток звертатися за допомогою та порадами до викладачів. Коректні рекомендації професора Лаппо-Данилевського, який намагався не образити самолюбство вимогливої до себе курсистки, допомогли врешті-решт Є.Дьяконовій оволодіти навичками самостійної наукової роботи.

Вечорами курсистки, як правило, вивчали поданий професорами матеріал та готувалися до занять. Як згадувала М.Чехова, у неї інколи збиралися подружки з Курсів Гер'є, разом вони багато читали, готували реферати та обговорювали їх [26, 18]. Закінчувалися такі зустрічі курсисток веселими вечірками за участю братів та їхніх товаришів по університету. Підготовка до занять потребувала ретельного опрацювання літератури. Коли необізнаний із навчальною діяльністю курсисток відомий письменник І. Бунін порадив З. Тулуб побільше працювати над поетичними творами, вона із сумом констатувала, як мало вільного часу в неї залишалося поза навчанням на такому складному історико-філологічному відділенні, а саме в його слов'яно-російському відділі Київських курсів [27, 95]. Унаслідок тривалої підготовки до занять, нерідко до глибокої ночі, дівчата мали виснажений вигляд, що, звісно, турбувало їхніх батьків, і небезпідставно. Частими були випадки, як, наприклад, з О. де Клап'є та її подругою, у яких почали зникати сили, з'явилися безсоння, стомленість, жар вечорами. Коли лікарі виявили в дівчат туберкульоз, то батьки негайно повезли їх на лікування, і подружки-«бестужевки» вже ніколи не повернулися до Петербурга та навчального закладу [21, 21].

Піонерки нової школи, курсистки старанно готувалися до іспитів, щоб достойно виглядати на фоні студентів. Сама підготовка до іспитів (1–3 дні на кожний) у реальному житті виявлялася досить нудною: усамітнення з книжками, майже цілодобове навчання, відсутність живого спілкування, відмова в розвагах. Такий ритм виснажував молодь морально, накопичувалася втома, окремі втрачали впевненість. У частини слухачок загострювалися хронічні захворювання, посилювалася туга за рідною

домівкою. Зокрема, у К. Антонович під час навчання в Санкт-Петербурзі навесні починалася «ностальгія за сонячною Україною» [29, 76]. Курсистку О. Синакевич її хороша подруга Віра підбадьорювала під час складання іспитів, хвилюючись, чи вистачить здоров'я поєднувати навчання на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах з учителюванням у початковій школі. Матір К. Половцової непокоїли наслідки, якщо навесні донька не складе іспити, – «знову нерви, хвороби». Вона наполегливо вмовляла її відмовитися від навчання відразу у двох навчальних закладах, у тому числі на Санкт-Петербурзьких ВЖК, похмуро передбачаючи, що «виснаження завадить скласти іспити на обох» [30, 126-127]. На правах старшого товариша по перу І. Бунін радив київській курсистці З. Тулуб готуватися до іспиту з лінгвістики тільки в межах екзаменаційного мінімуму, вважаючи, що надмірність матеріалу з такої дисципліни в програмі вищої школи сприяє тільки притупленню розуму [27, 95].

Складність перших екзаменів на курсах доводить і відвертість дівочих порівнянь. «Я була схожа на нещасну, понад міру навантажену коняку, що ледь-ледь тримається на ногах», – занотувала в щоденнику Є. Дьяконова під час першої сесії [24, 277]. «Безглузді», за оцінками курсисток, іспити вибивали зі звичного способу життя. Саме так таврувала їх роздратована О. Синакевич у дівочих нотатках, коли, просидівши 5 годин у черзі під екзаменаційною аудиторією, не дочекалася і повернулася додому морально розбитою та без результату [31, 7]. Втрата черги позбавляла курсисток можливості скласти іспит протягом кількох місяців. Тому від самого ранку перед дверима екзаменаційних аудиторій збирався натовп молоді і відбувався запис на іспити. Час в очікуванні на запис слухачки коротали у знайомствах та розмовах між собою.

Закінчення екзаменів молодь відзначала веселими вечірками. О. Синакевич, не засмучуючись тим, що латину та логіку відкладала на осінь, останній іспит (13 травня) на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах святкувала в оточенні друзів у Таврійському саду. Завершилося відзначення

«радості свободи» питтям чаю в неї вдома [20, 66]. Успішне складання першої екзаменаційної сесії надавало не тільки відчуття щастя, радості від повернення додому, а й суттєво підвищувало дівочу самооцінку. «Здавалася собі такою розумною, як ніколи, і з висока поглядала на батьків», – через багато років так оцінила свою поведінку Н. Суровцова [19, 44]. Роз'їжджалася із Санкт-Петербурга по своїх домівках молодь у спеціальних вагонах III класу, пристосованих для спання, які пускали на залізниці для студентів навесні та восени. Під час дводенної дороги до України почувалися щасливими, співали пісень. Із закінченням першого навчального року в омріяних закладах майже зникала ностальгія за «малою батьківщиною». Уже з другого курсу радо чекали на зустріч із товаришами по навчанню, входили в життя, повне праці і науки.

Студентська молодь у вищих навчальних закладах брала активну участь у громадському житті. Такі чинники, як відірваність від рідного дому, бідність значної частини молоді, визначали необхідність в інституції, яка б надавала слухачці моральну та матеріальну підтримку. Зазвичай в університетах діяли земляцтва, які об'єднували групи студентів-земляків. Така форма самоорганізації молоді започаткувалася також на вищих жіночих курсах. Кожне земляцтво обирало свого старосту та створювало касу взаємодопомоги. Керчанка Ю. Фаусек стала членом Таврійського земляцтва столичних курсів, але, як критично зауважила в спогадах, «бездіяльним членом» За її інформацією, «українське земляцтво 80-х років XIX ст. на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах вирізнялося націоналізмом, на вечірки одягали національні костюми та говорили українською» [18, 100]. На початку XX ст. у приміщенні цього навчального закладу розміщувалися вітрини різних земляцтв, до яких молодь вступала за бажанням. До українського земляцтва входило декілька дівчат, які мали власну книгозбірню, опікувалися свідомістю новоприйнятих членів, екзаменуючи перед вступом на знання мови. Поступово бібліотека земляцтва на Санкт-Петербурзьких ВЖК (маленька кімнатка з шафою з українськими книжками

за приміщенням курсового буфету на третьому поверсі) перетворилася на своєрідний клуб, де спілкувалися, зустрічалися і влаштовували засідання.

На курсах обговорювали різні акції для нужденних та збирали підписи під громадськими протестами. У середовищі курсисток презиралося багатство, а авторитет в учнівському колективі для слухачок був настільки важливим, що К. Андреева-Бальмонт завжди підписувала суму не більше інших, побоюючись іміджу багатой [25, 230]. Зверталися курсистки одна до одної словом «товариш», у спогадах часто використовується і термін «товарка».

Важливо, на наш погляд, розглянути питання про дотримання навчальної дисципліни курсистками та взаємовідносини із викладачами. Уже серед перших слухачок Київських вищих жіночих курсів сформувалася дієва більшість, що стежила за порядком у закладі і запобігала будь-яким відхиленням. За роки навчання Ю. Фаусек (початок 80-х років XIX ст.) на Санкт-Петербурзьких ВЖК відбулося лише одне заворушення курсисток, які дізналися, що одна з «товарок» шпигувала і доносила адміністрації. Бойкотом покарали кількох слухачок та викладача, лекції якого декілька місяців не відвідували всім курсом, за легковажні розмови про сокурсниць [18, 89, 106]. Загалом на вищих жіночих курсах у 1870–1880 рр. панувала атмосфера поваги та вдячності до професорів за їхнє сприяння в розвитку вищої жіночої освіти.

Джерела та література

1. Веселова Т.Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т.Н. Веселова, О.В. Мельник // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 81-89.
2. Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О.В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вып. 1. – С. 246-251.
3. Мельник О.В. Розвиток системи самодопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вып. 9. –

С. 46-59.

4. Мельник О.В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879-1921 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Мельник; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2009. – 16 с.
5. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Вірченко; Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
6. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В.В. Вірченко, А.П. Коцур. – К.–Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с.
7. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві / К.А. Кобченко // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 60-67.
8. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві на початку ХХ століття / К.А. Кобченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет» . – 2002. – Вип. 12: Історія. – С. 149-160.
9. Кобченко К.А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / К.А. Кобченко // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. Вип. 39-40. – С. 611-627.
10. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
11. Кобченко К.А. До історії вищої освіти жінок в Україні в другій половині ХІХ ст. / К.А. Кобченко // – Режим доступу до журн.: <http://linguistics.kava.kiev.ua/seminar/2008/03/29/seminar>. Удовицька Т. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Удовицька; Харківський нац. ун-т. – Х., 2002. – 192 с.
12. Дейнега І.І. Український жіночий рух як складова національного відродження (друга половина ХІХ – 1908 р.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / І.І. Дейнега; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
13. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.А. Добровольська; Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2006. – 19 с.
14. Фартучна Г.В. Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.В. Фартучна; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
15. Кругляк М.Е. Життя та побут студентства під російської України другої половини

- XIX – початку XX ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / М.Е. Кругляк; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
16. Посохов І.С. Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / І.С. Посохов; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – К., 2011. – 20 с.
17. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 15, спр. 32.
18. ВР РНБ, ф. 807, од. зб. № 2.
19. Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 432 с.
20. ВР РНБ, ф. 163, од. зб. № 326.
21. Наша дань Бестужевским курсам: Воспоминания бывших бестужевок за рубежом. – Париж, 1971. – 175 с.
22. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3.
23. Столярова Л. Студенческая жизнь русской женщины / Л. Столярова // Русское богатство. – 1885. – № 5-6. – С. 475-495.
24. Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М.: Тип. В.М. Саблина, 1912. – 837 с.
25. Андреева-Бальмонт Е.А. Воспоминания / Е.А. Андреева-Бальмонт; подг. текста, предисловие Л.Ю. Шульман. – М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1997. – 560 с. – (Записки Прошлого).
26. Чехова М.П. Письма к брату А.П. Чехову / М.П. Чехова. – М.: Госиздат. худож. лит., 1954. – 235 с.
27. Тулуб З. Моя жизнь (отрывок из повести) / З. Тулуб; публ. М. Гнатюка // Радуга. – 1991. – № 5. – С. 89-96.
28. Александрова В.А. Об обществе вспомоществования учащимся женщинам в Москве / В.А. Александрова // Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10–16 декабря 1908 года. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы. – 1909. – С. 180-183.
29. Антонович К. З моїх споминів / К. Антонович. – Канада, Вінніпег: накладом Української академії наук, 1966. – Ч. 2. – С. 37-80.
30. ВР РНБ, ф. 601, од. зб. № 1052.
31. ВР РНБ, ф. 163, од. зб. № 327.
32. Кауфман А.А. Русская курсистка в цифрах / А.А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С. 63-93.
33. РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 301.

34. Багалій Д.І. Автобіографія: 50 літ на сторожі української науки та культури / Д.І. Багалій. – К.: Друкарня УАН, 1927. – 163 с.
35. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле / Д. Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба: Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. – 167 с.

Драч Оксана Олександрівна,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії
Київського університету імені Бориса Грінченка,